

ГЕНЕЗА ІНСТИТУТУ СУДУ ПРИСЯЖНИХ В УКРАЇНІ

ШУВАЛЬСЬКА Люсьєна Романівна - юридичний факультет Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, кандидат юридичних наук

В статті автор досліджує історію становлення і розвитку суду присяжних в Україні для всестороннього аналізу ролі данного інституту в національному судопроизводстві і урахування попереднього досвіду в нинішній судовій практиці. На території України зачатки колегіальної форми судопроизводства з участю представителів громадськості виникли у славян в часи Київської Русі. Копний суд – давні народні суди сільських общин, громадські судові сходки, в склад яких входили авторитетні представники жителів населеного пункту. В ході дослідження виявлено, що копний суд в часи Київської Русі був ефективним органом правосуддя – родоначальником сучасного суду присяжних – який надає право і реальну можливість брати участь українському крест'янству в кримінальному судопроизводстві на основі традицій українського звичаєвого права.

Ключові слова: суд присяжних, копний суд, народовладдя, права людини, судочинство, звичаєве право.

Постановка проблеми

Головною метою судової реформи, яка проходить в Україні, є реальне забезпечення самостійності та незалежності судової влади відповідно до міжнародних стандартів. Реалізація демократичних ідей правосуддя буде гарантувати право громадянина на розгляд його справи компетентним та неупередженим судом. Саме тому існує нагальна потреба у створенні такого судочинства, яке максимально гарантувало б рівність громадян перед законом, створило б умови для змагальності й реалізації принципу презумпції невинуватості. На думку автора, одним із засобів для виконання поставлених завдань є залучення народу до здійснення правосуддя.

Актуальність

Юридична наука на теренах соціалістичного простору свого часу була налаштована категорично проти існування інституту присяжних у кримінальному судочинстві внаслідок його буржуазного походження, розробивши натомість інститут народних засідателів, який, фактично, у незмінному вигляді існує дотепер. Реформування судочинства потребує впровадження в життя більш дієвого інституту суду присяжних у кримінальному судочинстві, що реально забезпечить втілення демократичних принципів у систему правосуддя. У цьому випадку дослідження історії становлення і розвитку інституту суду присяжних в Україні набуває особливої наукової актуальності в умовах проведення сучасної судової реформи, оскільки вивчення історичної спадщини, яка міститься у законодавчій базі та працях відомих вітчизняних юристів стосовно судочинства за участі суду присяжних має забезпечити використання накопиченого сторіччями досвіду для сприяння правильній побудові й ефективному функціонуванню суду присяжних та уникненню тих помилок, що мають місце в історії становлення даного інституту.

Ступінь наукової розробки проблеми

Дослідження даної теми торкалося у своїх працях багато відомих вчених, зокрема: А. М. Бернюков, В. С. Бігун, М. В. Костицький, В. Т. Маляренко, В. Я. Марчак, С. П. Погребняк, Т. І. Присяжнюк, О. О. Сидорчук, Т. А. Скуратовська, М. І. Ставнійчук, О. В. Стовба, В. М. Тернавська, Ю. С. Шемшученко, В. Ю. Шепітько, В. І. Шишкін та ін., проте цей правовий інститут є малодослідженим, внаслідок чого виникає багато проблемних питань та спорів з приводу його теоретичних положень серед вчених. Крім того, законодавчо закріплена форма функціонування суду присяжних в Україні, на думку автора, не виконує поставлених завдань здійснення правосуддя, якого очікує суспільство.

Мета статті

У даному дослідженні ми спробуємо дослідити історію становлення і розвитку суду присяжних в Україні для всебічного аналізу ролі даного інституту в національному судочинстві й врахування попереднього досвіду у нинішній судовій практиці.

Виклад основного матеріалу

Щодо генези суду присяжних в Україні існує обмаль свідчень. Найдавніше письмове джерело права на українських територіях – Руська Правда не дає повної картини організації й діяльності суду, яку можна було б застосувати до суду присяжних. Найбільш спірною за змістом і за суттю, вважає Н.А. Вангородська, описаного в ній інституту є стаття 15 Короткої правди, що описує «извод перед 12 мужами» [1, С. 137-140]. Вказівка на дванадцять людей по різному тлумачилась дослідниками. Зокрема, Н. Іванішев, М. Владимирський-Буданов вважали, що тут описувався стародавній спосіб вирішення спорів громадою [4; 2].

Серед судових органів Київської Русі найдавнішим судом був общинний суд («ізвод», «вервний суд» або «добрі люди»). Община судила у відповідності зі звичаєвим правом. Як найвища міра покарання використовувалося вигнання з общини. Згадка про ці суди з'являється в 2-й і 3-й редакціях.

Це був суд першої інстанції, у склад якого входили найбільш шановані громадяни (мужі) та старости. Під їх юрисдикцію потрапляли як цивільні справи, так і кримінальні, зокрема вбивство чи крадіжка, здійсненні на території общини. Вервний суд провадив також досудове розслідування у випадках, коли траплялося вбивство на території верви і коли громада відводила слід до другої верви (громади). Якщо не знаходили вбивцю, то громада мусила заплатити «дику кару». Така сама платня передбачалася в тому разі, коли громада не хотіла видавати злочинця.

З часом компетенція общинних судів звужувалась, а там, де діяв князівський суд, їх діяльність припинялась. На рішення громадських судів можна було скажитися до княжих судів. У своїх дослідженнях М. Карамзін прямо говорив, що общинні суди мали ознаки суду присяжних [5, 72-76].

У Давньоруській державі формою народного суду були народні збори – віче. М. Владимирський-Буданов її виникнення пов'язував зі звичаєм слов'янських племен розв'язувати соціальні конфлікти на племінних сходах. На його думку, остаточно віче сформувалося протягом IX – X ст., коли для вирішення справ до старшого міста сходилися кращі люди зі всієї землі. Становлення віче як форми народного суду відбулося протягом XI – XIII ст. До його компетенції належав розгляд особливо важливих справ [2, С. 73-83]. З розвитком феодалізму та зміцненням князівської влади і державного апарату діяльність віче як вищого органу державної влади припинилася.

О. Ф. Кістяківський та І. Я. Фойницький вважають, що на території України зачатки колегіальної форми судочинства за участю представників громадськості виникли у слов'ян за часів Київської Русі. У цьому руслі вони згадують про інститут судних мужів та цілувальників [6, С. 27; 10 С. 125].

Цікавим фактом є існування на території Київської Русі копних судів, тобто народних судів сільських громад, у склад яких входили запрошені найавторитетніші представники мешканців населеного пункту. Вперше до наукового обігу введені

В. Іванішевим, який опублікував і судові акти копних судів [4, С. 3-34]. Дослідник вважав, що діяли вони лише на землях сучасної Білорусії. Пізніше було документально доведено, що копні суди діяли і на українських землях, зокрема, на Київщині, Волині, Поділлі, Берестейщині.

Найбільш фундаментальною працею, присвяченою копному судочинству стала робота І. Ю. Черкаського, члена робочої групи по вивченню історії українського права, який у своєму дослідженні використовував усі наявні на період першої половини ХХ ст. роботи, присвячені даному питанню, а також матеріали Архіву Південно-Західного краю та Актових книг, де зафіксовані справи, що розглядалися копним судом. На основі цієї сукупності матеріалу І. Ю. Черкаському вдалося детально розкрити процес становлення копного суду, виводячи його коріння, та надати характеристику копному судочинству, описуючи окремо кожний складовий елемент [11].

Назва копного суду походить від давньоруського слова «копа» і є спорідненим словом словам «копити», «копитись», тобто збирати, збиратися. Започатковані копні суди ще за давньоруської доби й ведуть походження від віча часів Київської Русі. Копні суди («копи», пізніше «купи») – давні народні суди сільських громад, громадські судові сходки.

Вказаний вид судів є залишком від давньоруських общинних судів, про які згадується ще в Руській Правді. Копний суд, безперечно, еволюціонував, але його еволюція була вкрай повільною, що можна пояснити тривалим зберіганням у Великому князівстві Литовському давньоруських засад суспільного та правового життя. У копному судочинстві простежується ряд елементів звичаєвого права («ставлення шапки», «сміливе поставлення ноги з ногою» тощо). Правові поняття «звід», «сочити», «лице» (у значенні речового доказу) зустрічаються у всіх слов'янських народів [9, С. 59-64]. Маємо підстави вважати, що копні суди, як і українське звичаєве право, виникли ще в період, який передував роздрібленості слов'янства. Таким чином, копні суди є одним з найдавніших, спо-

конвічних інститутів українського-руського права, який базувався на багатовіковій судово-правовій традиції, на правових поняттях народної свідомості, на українському звичаєвому праві

Юрисдикції копного суду підлягало все населення копного округу. Копне право до проведення судової реформи не дотримувалося станового поділу суспільства, тому шляхтич, боярин і простий селянин виступають як рівноправні суб'єкти процесуальних правовідносин. Місце, де збирався копний суд, було незмінним протягом багатьох століть і носило назву «звिकле место», «копище», «коповище» [7, С. 23]. Очевидно, на коповищах раніше збиралися вервні суди, а можливо, перед ними й общинні суди державного суспільства. Зібрання копного суду в іншому місці зазвичай визнавалося незаконним, окрім випадків, коли обставини вимагали зібрання копного суду на місці здійснення злочину. Учасники копного суду ставали в коло. Місце посередині називалося «копне коло», у нього і ставали учасники судового процесу. Усі учасники копного суду називалися копниками. Кількість копних суддів не була фіксованою і становила в залежності від справи, що розглядалася від 10 до 20 осіб. Вони обиралися населенням копного округу і були авторитетними представниками територіальної громади селяни, міщани і навіть представники шляхти (до проведення судової реформи), що були господарями будинків і мали постійну осідлість в околиці. Копні судді дуже серйозно ставилися до своїх обов'язків. На копний суд повинні були збиратися сусіди, які проживають на відстані однієї милі від місця, де скликався копний суд «з усіх чотирьох сторін», а в справах про вбивство, скликались сусіди, які проживали «в околиці на відстані двох миль». У залежності від території, яку охоплював копний округ, копа називалася великою чи малою. Копним судам були підсудні справи про розбій (гвалт), грабіж, вбивство, крадіжку, підпал, чародійство тощо. Кожна стадія копного судочинства називалася «копа». У залежності від справи, що розглядалася, кількість стадій була різною, але виділяють три основні: гаряча копа (розслідування злочину), вели-

ка копа (судовий розгляд) та завита копа (виконання рішення).

Як визначає О. Єфіменко, явка копників на суд була обов'язковою тому, що при неявці за вимогою позивача, або повітового уряду копний суддя підлягав відповідальності нарівні з відповідачем «шкідником». Копні суди розглядали як цивільні так і кримінальні справи. Серед кримінальних справ, які вирішували копні суди, переважали справи про крадіжки. В їх практиці не відбувалось чіткого розмежування судочинства на цивільне і кримінальне. Копному суду були підсудні усі суспільні групи, у тому числі шляхта, яка мешкала у селах. Це могло викликати взаємне дублювання громадськими та державними судами своїх функцій. Проте І. Черкаський зазначав, що такого дублювання не було, тому що саме потерпілому належало право вибору суду, що буде розглядати справу [12].

Я. Падох виділив такі засади копного судочинства: усність, безпосередність, диспозитивність сторін процесу, гласність, змагальність сторін та інші [8, С. 28]. Характерною рисою копного судочинства було те, що в ньому поєднується досудове слідство, розгляд справи в суді та виконання вироку суду. Отже, перша стадія копного судочинства – «гаряча копа» – передбачала розшук злочинця, дізнання та досудове слідство у справі. На цій стадії зазвичай не скликалася уся копа у повному складі. Наприклад, при здійсненні крадіжки потерпілий міг покликати родичів, найближчих сусідів та свідків злочину. Кримінальний розшук здійснювався копними судами шляхом гоніння сліду та зводу. Процедуру здійснення гоніння сліду та зводу передбачено ще ст. 77 Розширеної редакції Руської Правди, а згодом ст. 6 розд. XIV Статуту Великого князівства Литовського 1566 р. та ст. 9 розд. XIV Статуту Великого князівства Литовського 1588 р. [3]. Під час розслідування злочину копні суди застосовували складну систему слідчих дій, що не втратили своєї актуальності й нині: обшук, огляд, допит, ідентифікацію тощо. Досить часто, при здійсненні слідчих дій брав участь возний (державний судовий чиновник), який фіксував результати письмово. Крім цього,

тут зароджується інститут участі в слідчих діях фахівців. При затриманні злочинця з речовими доказами його вини, ця ж «гаряча» копа його і судила.

Не всі справи копа вирішувала на першому засіданні. При розгляді складних справ копа збиралась декілька разів. Якщо перша копа не могла вирішити справу, то збирали «велику» копу. На «велику» копу запрошували по одному-двох чоловіків із трьох сіл сусіднього копного округу, які називалися «люди сторонні», які не мали права голосу, але слідкували за ходом судового процесу, та здійснювали функцію знавців місцевого звичаєвого права. У засіданні «великої» копи брали участь державні урядовці: старости, державці, возний. Возний повинен був письмово оформити все, що відбувалося на копі. Звіт про засідання копного суду возний подавав до гродського суду, який або затверджував рішення копного суду, або виносив свій вирок у даній справі. Іноді гродський суд скасовував рішення копного суду і виправдовував підсудного. У копному судочинстві функціонувала доволі складна система доказів: речові докази «знаки», сліди побоїв, рани, труп вбитої людини, сліди на дорозі, особисте зізнання, показання свідків («видоків», «послухів», «людей»), присяга сторін процесу та свідків, випробування (ордалії) водою, залізом або батогамми.

Завершальною стадією копного судочинства була «завита копа». Її назва походить від слова «завити», що означало «остаточна», «генеральна», «свята». «Завитою копою» вважалося будь-яке засідання копного суду на якому він виносив остаточне рішення у справі. Крім всього, згідно з українськими правовими звичаями стадія «завитої» копи була також стадією виконання вироку копного суду. «Завита» копа обирала 1–3 виконавців вироку із свого складу, на яких покладались функції катів. Під час розгляду справи у копному суді на будь-якій стадії копного процесу допускалася можливість укладання мирової угоди. Потерпілий мав право помиритися із засудженим навіть під час виконання копним судом рішення про смертну кару. Як правило, взамін за прощення винний сплачував

потерпілому певну грошову суму. Рішення копних судів називалися «декретами», «сказаннями», «листами», «цидулами» тощо. Рішення копними суддями повинно було бути прийнято одногосно, але йому передувала нарада копних суддів. Ці рішення були в основному в усній формі, що значно ускладнює історико-правове дослідження копного суду й судочинства на українських землях, але якщо у громаді була достатньо грамотна особа, то рішення оформлювалося у письмовій формі. Згодом складання протоколу та оформлення рішень було покладено на возного.

Суворість покарання, присудженого копним судом, залежала від ступеня суспільної небезпеки вчиненого злочину. За злочини невеликої тяжкості копні компенсацію потерпілому заподіяної шкоди. Проте за великі розкрадання, підпали, вбивства, множинність злочинів тощо, покарання були дуже суровими і навіть жорстокими, незважаючи на те, до якого суспільного стану належав потерпілий. У Київській Русі рішення вервних судів можна було оскаржити у князівському суді. Апеляційною інстанцією щодо рішень копних судів був суд намісника, а після судової реформи 1564-66 р.р. – гродський суд. Гродський суд міг підтвердити рішення копного суду, змінити чи скасувати його. Відомі випадки, коли рішення копних судів оскаржувались у земських (розглядали цивільні справи) і каптурових (створювалися та розглядали справи в період безвладдя) судах. Але треба зазначити, що рішення копного суду могли оскаржуватись не тільки в державних судах. Як виняток, допускалась у копному судочинстві так звана додаткова стадія копного процесу, яка називалася «обча копа» (загальна копа), в якій брали участь жителі кількох сусідніх копних округів. «Обча копа» була надзвичайним зібранням і забезпечувала неупередженість копного Суду при перегляді справи у другій інстанції [11, С. 92-102].

Заключні міркування можна узагальнити таким чином

Факт існування в тогочасній Україні копних судів за прямої участі населення

свідчить про фактичне запровадження суду присяжних. Копне судочинство, яке існувало на українських землях, – явище унікальне, найбільш подібне за своїм устроєм, організацією, формою до сучасного суду присяжних, у своїй діяльності було установою звичаєвого права України. Копні суди не дотримувались принципу станового поділу суспільства, тобто простий селянин, який користувався у населення авторитетом, міг брати участь у «копі» як суддя (присяжний) щодо злочинів, вчинених шляхтичем. Копне судочинство поєднувало досудову стадію, судовий розгляд справи та виконання рішення копного суду. Отже, копний суд був ефективним органом правосуддя – родоначальником сучасного суду присяжних – який надавав право та реальну можливість брати участь українському селянству у кримінальному судочинстві на основі традицій українського звичаєвого права.

Література

1. Вангородська Н.А. Становлення третейського суду в Київській Русі / Н. А. Вангородська // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка: Збірник наук. праць. Вип.: 67-69 : юридичні науки. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2005. – С. 137-140.
2. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – М. : Изд. дом «Территория будущего», 2005. –800 с.
3. Історія українського права : Навчальний посібник : Матеріали до курсу лекцій з історії української державності / За ред.. О. О. Шевченка. – К. : Олан, 2001. – 214 с.
4. Иванишевъ. Н. О древнихъ сельскихъ общинахъ въ Югозападной Россіи / Изданіе Кіевской Археографической Комиссіи. – К.: В тип. Федорова и Мин., 1863. – С. 3-34. Доступ: <http://litopys.org.ua/>.
5. Карамзин Н. М. История государства Российского / Н. М. Карамзин. – М : «Книга», 1988. – Книга I. Т. II. – 191 с.
6. Кистяковский А. О значении судебной реформы в деле улучшения уголовного правосудия / А. Кистяковский. – К. : В университетской типографии, 1870. – 60 с.

АНОТАЦІЯ

У статті автор досліджує історію становлення і розвитку суду присяжних в Україні для всебічного аналізу ролі даного інституту в національному судочинстві й врахування попереднього досвіду у нинішній судовій практиці. На території України зачатки колегіальної форми судочинства за участю представників громадськості виникли у слов'ян за часів Київської Русі. Копні суди – давні народні суди сільських громад, громадські судові сходки, у склад яких входили авторитетні представники мешканців населеного пункту. В ході дослідження виявлено, що копний суд за часів Київської Русі був ефективним органом правосуддя – родоначальником сучасного суду присяжних – який надавав право та реальну можливість брати участь українському селянству у кримінальному судочинстві на основі традицій українського звичаєвого права.

SUMMARY

The author examines the history of formation and development of the jury trial in Ukraine for a comprehensive analysis of the role of this institution in the national proceedings and, based on previous experience in the current judicial practice. In Ukraine, the beginnings of a collegial form of legal proceedings with the participation of members of the public having the Slavs in the times of Kievan Rus. Shock of the courts – the ancient people's courts of rural communities, public legal gatherings, which included authoritative representatives of the inhabitants of the village. The study revealed that the shock of the court during the time of Kievan Rus was an effective judicial body – the ancestor of the modern jury – which gave the right and a real opportunity to participate Ukrainian peasantry in criminal proceedings on the basis of customary law Ukrainian traditions.

7. Лашенко Р. Копні суди на Україні, їх походження, компетенція і устрій / Р. Лашенко // Збірник Правничої комісії Н.Т.Ш. – Л., 1927. – Ч. 2. – С. 20-28.

8. Падох Я. Суди і судовий процес старої України/ Я. Падох. – Нью-Йорк : Наукове товариство ім. Шевченка, 1990. – 128 с.

9. Сеньків Ю. Судебник 1468 року, його структура, зміст та значення /Ю. Сеньків// Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2008. – Вип. 46. – С. 59-64.

10. Фойницький И. Я. Курс уголовного судопроизводства. В 2-х томах / И. Я. Фой-

ницький. – Спб. : «Альфа», 1996. – Т. 1. – 552 с.

11. Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI-XVIII в. в./І. Черкаський/Праці комісії для виучування історії західньо-руського та вкраїнського права. – К. : З друкарні Української Академії Наук, 1928. – Випуск 4. – 714 с.

12. Щербицький О.В. Суды въ бывшемъ Великомъ княжестве Литовскомъ / О.В. Щербицький. – Вильна, 1912. – 79 с. Доступ: <http://pravoznavec.com.ua/>.